

ORDO ULUŞ, SOLMI ve BEŞBALIK

Peter Zieme
Çev. Şaban Doğan*

Öz

Bu çalışmada, Batı Uygur Kağanlığı'nın eski başkenti Beşbalık'ın (Çince adı Beiting) yeniden inşa edilmesine ışık tutan Eski Uygurca bir belgeden bahsedilecektir. Beşbalık ile birlikte Solmi şehri de (Agni / Karaşahr) muhtemelen "payitaht" anlamına gelen ve şairtıcı bir terim olan ordo uluş ile anılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ordo uluş, Solmi, Beşbalık, poşatha töreni, Eski Uygur mimarisi, Eski Uygur Budist kültürü

Abstract

In this paper an Old Uighur fragment is published that sheds some light on a reconstruction work of Beşbalık, the former capital of the West Uighur Kingdom. Beside Beşbalık the city of Solmi (Agni / Karaşahr 'Chinese Beiting') is mentioned as well as the enigmatic term ordo uluş which probably is a designation of a "residence".

Keywords: Ordo uluş, Solmi, Beşbalık, poşatha ceremony, Old Uighur architecture, Old Uighur Buddhist culture.

I. Giriş

Eski Uygur yazısıyla yazılmış, benzeri mevcut olmayan ve aslında çok fazla ilgi çekmesi beklenen bir varak üzerinde bugüne kadar hemen hemen hiç çalışılmamış olması hayret vericidir.¹ Başlangıç niteliğindeki

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sdogan@ibu.edu.tr

Makalenin İngilizce orijinali: Peter Zieme. "Ordo Uluş, Solmi and Beşbalık". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, cilt 62 (3) [2009], 255-266. Prof. Peter Zieme, İngilizce orijinal yayımında makale başlığına yıldızla şu dipnotu eklemiştir:

Özellikle Profesör T. Moriyasu'ya 2007 yazında Sincan'a (Sinkiang) yapılan bilimsel bir seyahat sırasında "Moriyasu Grubu" çalışmalarına katılma fırsatı verdiği için teşekkür ederim. Ayrıca T. Moriyasu ve Y. Yoshida'ya çalışmama katkıda buldukları ve *Ordo Uluş*'un *Ordo Balık* olarak bilinen Karabalgasun'u gösterdiği hususundaki ilk görüşlerimi düzelttikleri için minnettarım. Dr. Desmond Durkin-Meisterernst'e de daha önce defalarca yaptığı gibi İngilizce metnimi gözden geçirip düzelttiği için teşekkür ederim.

bu çalışmamın eksiklerinin farkındayım. Aslında buna ekleyebileceğim başka parçalar ya da içeriğini anlamamı kolaylaştıracak benzer kalıntılar bulabileceğimi umut etmiştim, ancak bu yöndeki çalışmalarım olumlu bir sonuç alamadım. Bu yüzden, kendi okuyuş ve yorumlarımı sunarken başka alanlardan araştırmacıların, özellikle tarihçilerin, metnin tarihî içeriğine daha iyi nüfuz edeceğini umuyorum.

Harabe bir şehrin yeniden inşa edilmesine dair ilk bilgileri Berlin Turfan metinleri arasında bulunan Mainz 354 (T I 172) numaralı metinde görüyoruz. *Ordo uluş* denilen bu şehrin anlatımında bazı mimarî detaylara da değinilmiştir. Bu bölüm sol yaprağın ilk iki satırından sonra bitmektedir. Bundan sonraki bölümde *Beşbalık*'ta sıçan yılında yapılan *poşatha* töreni hakkında kronolojik bir rapora ilave olarak (aynı yılın?) ikinci ayında gerçekleşen uğurlama ve sekizinci ayında yapılan ve niteliği bilinmeyen bir faaliyet üzerine bilgiler bulunmaktadır.

Beşbalık'taki *poşatha* törenini göz önünde bulundurduğumuzda bu raporun şehrin gelişmekte olduğu bir döneme ait olduğu (10. veya 11. yüzyıl) sonucunu çıkarabiliriz.

II. Metin

1. Mainz 354 (T I 172) Sırasayılı Parçanın Nitelikleri

Belge 19.5 cm uzunluğunda ve 14 cm genişliğindedir. Belgenin her iki tarafında da 10 satır bulunmaktadır. Yaprak numarası korunmamış olduğu için hangi yüzün ön yüz, hangisinin arka yüz olduğu ancak metnin içeriğine bakılarak tespit edilebilir. Belgenin arka yüzünde 10 satır bulunmasından hareketle ön yüzünde de 10 satır bulunmuş olduğuna hükmedilebilir fakat bu satıra dair herhangi bir iz yoktur. Belgenin formatı da ilginçtir. Eğer metin dikey olarak okunur ve daha sonra sağ tarafa çevrilerek okunmaya devam edilirse metin bütünlüğü bozulmamaktadır. Belgede sayfa numaralarının üst boşlukta olması gerektirdi, ancak sağ tarafın üst boşluğu gördüğü hasardan dolayı okunamamaktadır.

Yazı kurziv tarzın pek zarif bir örneğidir, harfler düzgünce yazılmıştır. Belgede /q/ harfinin iki noktayla değil, bir çizgiyle yazılmış olması ilgi

¹ Ş. Tekin, yayımlanmamış kataloğunda bu parçayı “Historisch (?)” diye nitelendirmiş, *Beşbalık*'ın geçtiği satırları alıntılamaştır. Bu metinden UW, s. 166b ve BT XIII dipnot 16.9'da alıntılar yapılmıştır.

çekicidir.² Sonda bulunan /-q/ ile sonda bulunan /-γ/ arasındaki fark açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir.³ Bu yazı şekli erken dönemde kullanılmaktaydı. Bu yüzden, yazının bir kopya olmadığını, olsa bile çok geç bir kopya olamayacağını, daha ziyade 10. veya 11.yy.a tarihlenebilecek orijinal metin olduğunu söyleyebiliriz.

2. Metnin Transliterasyonu

Ön yüz

01 01 'wl 'wpr'q̄ p'lyq̄yq̄ kwyrw yrlyq̄'p̄
02 02 'p' l'rym 'ytmys 'wrđw 'wlws 'wpr'p̄
03 03 n'cwkw trwq'y typ pys ywz 'ys cy 'r
04 04 []'r 'yq'c cy pyr'l' swlmy lyq'yswq̄
05 05 [] yrlyq̄'p n' krk'kyn
06 06 []l'ntwrw yrlyq̄'p tkry p'lyq̄
07 07 []z' ky 'wlwq̄ lww 'yky tyn
08 08 []q̄'l'ry tkryd'm q̄yslyq̄ l'ry
09 09 []yyrk'n t'ky '[]lykyn
10 10 []

Arka yüz

11 01 twykwkw lwk swnkmy'n 'wlwq̄ q̄'pyq̄ lyq̄
12 02 'wlwq̄ tytsy 'v 'ytdwrw yrlyq̄'dy kwyskw
13 03 yylyn q̄y y'yqy 'wydwkw pys p'lyq̄t'
14 04 'rtwrw yrlyq̄'p. prv'ryk []w[]y'nky
15 05 kwynwk ym' pys p'lyq̄ []
16 06 prv'ryk 'rtmys t' 'ykynty []
17 07 yrlyq̄'p 'wlwq̄ kwyc q̄wn pyr'l' []
18 08 k' yrlyq̄'dy. s'kyzync 'y 'ycyn[]
19 09 'yl 'ycynt'ky 'yctyn p'[]qllyq̄ []
20 10 []d[]n[]

² Bu yazılış için başka bir örnek BT V'te yayımlanmış olan (nu. 15, s. 40) U 241, U 297 numaralı yazmalarda bulunur: "die beiden Punkte über q [sind] stets zu einem Strich zusammengezogen, vgl. auch M III Nr. 13 Blatt I r 3" (cf. Wilkens 2000, p. 209: "velares k durch einen Strich neben dem Corpus punktiert). ("q harfi üzerindeki noktalar daima bir çizgi halinde birleştirilmiştir, Manichaica III, no. varak Ia 3 ile de krş." (krş. Wilkens 2000, s. 209: "damaksıl k, harf gövdesinin yan tarafına koyulan bir çizgiyle gösterilmiştir)

³ Tek istisna arka yüz 1. satırdaki *ulug* kelimesidir.

3. Metnin Transkripsiyonu

Birinci kısım

(ön yüz) (...) 01 ol oprak balığı körü y(a)rılıkap 02 apa-larım etmiş ordo
uluş oprap 03 nāçük turgay tep beş yüz iş-çi ār 04 [miŋ]ār ıgāçcı birlā
solmı-lıg ışug 05 [] y(a)rılıkap nā k(ā)rgākin 06 [katıg]lanturu
y(a)rılıkap t(ā)ŋri balık 07 [-nıŋ ü]zā-ki ulug luu iki-tin 08 []
ısır]ka-ları t(ā)ŋridām kışlık-ları 09 [] yirg(ā)n-tāki '[]ikin

(arka yüz) (...) 11 tōküg-lüg suŋmin ulug kapıg-lıg 12 ulug tıtsi äv
etdüü y(a)rılıkadı

İkinci kısım

küşkü 13 yılın-kı yaykı üdüg beş balıkta 14 ärtürü y(a)rılıkap pr(a)varik
[p]o[sat] yaŋı 15 künüg ymā beş balık-[ta] 16 pr(a)varik ärtmiş-tā ikinti
[kün] 17 y(a)rılıkap ulug köç kon birlā [] 18 -ka y(a)rılıkadı

sākizinč ay için[tā] 19 el içintāki içtin ba[lı]klıg [] 20 []d[] (...)

4. Metnin çevirisi

Birinci kısım

Hükümdar harabeye dönmüş şehri görüp (şöyle) buyurdu: Ecdadım tarafından inşa edilmiş bu şehir, tahrip olmuş, nasıl imar edilebilir deyip beş yüz işçi ve binlerce marangozla Solmı şehrini yeniden inşa etmek için kızıl kil (?) getirtti. Gerekli ne varsa (temin etmek için) çaba sarf etti. Kutsal şehrin büyük kulelerinin her iki tarafında [saraylar] cennet gibi kışlık evler... büyük kapılı kaleler, büyük kapılı saraylar yapılmasını emretti.

İkinci kısım

Sıçan yılının yaz mevsiminin Beşbalık'ta geçirilmesini ve *prāvāraṇa*'nın *poṣatha* töreninin Beşbalık'ta yapılmasını emretti. İkinci (ayda) *prāvāraṇa* bittikten sonra buyurdu [... gitmeyi] Sekizinci ayda [... buyurdu] [...] içinde bölge içindeki şehrin iç kısmında [...]

5. Notlar

01. *oprak*: (opra- fiilinden türemiştir.⁴ 1.02'de de geçiyor.) “tahrip olmuş, yıpranmış” anlamı için birçok tanık vardır ancak özellikle giyim eşyaları için kullanılmıştır. Buradaki anlamı daha geneldir. Bkz. BT XIII, Metin 16.9 (s. 110); Zieme-Kara 1978, s. 64, satır 106.⁵

02. *Ordo uluş*: Daha önce rastlanmayan ve tanımlanması zor bir tamlamadır. *Ordo*, hanın veya hanedan üyelerinin sarayına ya da konaklama yerine verilen addır, nadiren başkent olarak da kullanıldığı olur (TMEN, madde 452). Röhrborn'un⁶ da daha önce belirttiği gibi ikinci unsur (*ulus*) ülke değil şehir demektir. Bu bakımdan kelime payitahtlardan birini işaret ediyor olmalıdır. Bozkır Uygur Kağanlığı'nın başkenti meşhur *Ordo Balık* Karabalgasun'un Türkçe adıdır (Moriyasu 2004, s. 193). *Ordo Balık*'ın “hükümdarın ikâmet ettiği şehir” veya “başkent” anlamında kullanılmasıyla ilgili daha fazla bilgi Hsüan Tsang Biyografisi'nde bulunabilir (HT III, 1.271; HT IV 1.752; HT VII, 1.384).

Ordo kelimesinin yer aldığı başka yerleşim yeri adları da mevcuttur. Kâşgarlı Mahmud '*ordo*'yu “hükümdarın ikamet yeri” olarak açıkladıktan sonra Kâşgar şehrinin adı olarak *Ordo Kend*'den (Hanların ikamet ettikleri şehir) bahseder. Aynı yerde *Ordo*'nun *Balasağun* yakınlarında bir yerleşim yeri olduğunu söyler, bu şehre aynı zamanda *Kuz Ordo* da denir (Dankoff-Kelly I, s.148). Bu sonuncu şehir adı (*Kuz Ordo*) Kutadgu Bilig'de de geçmektedir:

bu teñi turuglag kuz ordo eli

tüp aslı nesebdin yorımış tili.

Divanü Lugatı't-Türk'te *Balasağun*⁷ için bir isim daha geçmektedir: *Kuz Uluş*.⁸ Bu isim Yuan Dönemi kaynaklarında da geçer. V. V. Bart'old

⁴ ED, s. 14: “to grow old, decay” (eskimek, çürümek).

⁵ Tamīm ibn Bahr, Karabalgasun = Ordo Balık'a yaptığı seyahati anlatırken harap bir şehirden bahseder. “9. Bu gölün kare şeklinde bir havuza benzediğini, etrafında her türden ağacı barındıran yüksek dağlar bulunduğunu belirtir. Şu ifadelere yer verir: “ve burada eski bir şehrin izleri vardır. Türkler arasında bu şehrin hikâyesini bilen birine rastlamadım, kimin kurduğunu, orada kimlerin yaşadığını, ne zaman harabe haline geldiğini bilen kimse yok.” (Minorsky 1948, s.284)

⁶ K. Röhrborn bunu UW s. 166b'de “Residenz-Stadt” (payitaht şehir) olarak tercüme etmiştir.

⁷ Bart'old (1968, s. 155) (Bretschneider I, s. 18'e dayanarak).

⁸ Dankoff-Kelly I, s. 105: “Bu yüzden Balasağun şehrine (...) **qūz ūlūş** denir”

(1968, s. 155) Balasagun⁹ için kullanılan iki isim daha vermektedir: *Kuz uluş ve Kuz Balık*¹⁰ Coğrafi bir ismin, hatta bir şehir isminin böyle farklı şekillerde kaydedilmiş olması dikkate değer bir durumdur.

Burada araştırılması gereken *Ordo Balık* tamlamasının genel bir terim mi yoksa belli bir şehrin adı mı olduğudur. Benzer bir durumun *Maitrisimit Nom Bitig*¹¹ sonlamalarında geçen *El Balık*'ta da görüldüğü Y. Yoshida tarafından dile getirilmiştir.

⁹ el-Mukaddesī'de Walāsakūn (Kmoskó 2000, s. 123).

¹⁰ Her iki örnekte de *kuz* kelimesi “dağın nadiren güneş alan kuzey yamacı” olarak açıklanmıştır (ED s. 680b).

¹¹ *El Balık* bkz. Kasai (2008, s. 172). Kasai orada, *Maitrisimit*'i Uygurcaya çevirmiş olan Prajñāraṣita'nın memleketinin adı *El Balık*'ın Moğol dönemi metinlerinde geçen ve Cungarya'da bir yer olan *ila / ilā balık*'la aynı olduğu hususunda eskiden ortaya atılmış düşünceye karşı topladığı argümanları vermektedir. Kasai ayrıca, J. Hamilton'un *el balık*'ın *Qoço* olduğu hususundaki tahminini (“la ville capitale, la ville de la nation, c'est-à-dire probablement Qoço mēme” [“payitaht, *él*'in şehri, yani herhalde *Qoço* şehri”]) bir ihtimal olarak görür, fakat aynı şeyin Agni / Ark ve Beşbalık için de geçerli olduğunu ifade eder. Konuyla ilgili olarak Moriyasu şunları söyler (2008, s. 214): “Bence bu eser [*Maitrisimit*] 10. yüzyılda yazılmıştır. İlave olarak [şunu da belirtelim] eğer hem Āryacandra, hem de Prajñāraṣita Solmi şehrinde iseler, neden bir yerde Agni'diş, başka bir yerde ise İl-Balık geçmektedir. Budist Uygur belgelerinin en çok bulunduğu yer burası olduğuna göre buraya en uygun düşen şehir *Qoço*'dur. Gerçekten Hamilton da aynı tahminde bulunmuştur, fakat ben bunun [Qoço değil] Beş-Balık olduğunu düşünüyorum.” Moriyasu şunları da ekler: “[Sözü edilen] Ming döneminden kalma tarihî bir kaynaktır. Her ne kadar daha geç bir döneme ait olsa da burada Bieshi-Bali'nin 别失八里 Yili-Bali 亦力把力/ Yila-bali 亦刺八里/ Yila-bali 亦刺八力 ile aynı şehir olduğu söylenmektedir. Kazuo Enoki bu birleştirmeden *Shuyu Zhouzi-lu*, cilt 15'te Semerkand 撒馬兒罕 üzerine yayımlanmış bir makaleden alıntı yaparak bahseder. Söz konusu makalede: “Bieshi-Bali Yili Bali'dir” denmektedir. Öte yandan aynı yayının aynı cildinde yer alan Yili-Bali hakkındaki makalede “geçmişte hangi memleket olduğu bilinmemektedir, Yanqi ya da Qiuci olması muhtemeldir” denmiştir. Başladığımız noktaya dönmüş gibi görüyoruz, ancak okumaya devam ettiğimizde bu makalede sorumuza açık ve kesin bir cevap buluruz: “Bu memleketin adı Bieshi-Bali'dir. Shizu 世祖 (yani Kubilay Han) burada bir teslim alma divânı (*Xuanwei-si* 宣慰司) oluşturmuş, Qi Gongzhi 恭公直 adlı memuruna *wanhu* 萬戶 (tümen = tümen beyi, 10.000 çadır başbuğu) unvanı vererek bu divânın başına getirmiştir (*Xuanwei-shi* 宣慰使).” “Burada bilinen bir tarihî gerçek, Kubilay Han'ın Qi Gongzhi'yi Beiting'e göndermesi ve ona bütün Uyguristan'ı yönetmek görevini vermesi (bkz. Saguchi 1943, s. 35-36) anlatılmaktadır, buna şüphe yoktur. Dolayısıyla Beiting'e İl-Balık denmiş olduğu kesindir.”

Balık uluş ikilemesi *uluş balık*'tan daha sık kaydedilmiştir; ancak ister *balık uluş*, ister *uluş balık* biçiminde kullanılmış olsun, bu ikileme, “şehir” veya daha kapsamlı anlamda “şehir ve memleket” demektir. *Uluş* kelimesinin tek başına “ülke, bölge” için kullanıldığını belirtmemiz gerekir (elbette *kent uluş*, *kent balık uluş* gibi kelimeler veya ikilemeler de bu anlamda kullanılmaktaydı).

Kutadgu Bilig'deki (3226 1.satır) *uluş kend* ikilemesi bunun ülkeyle değil şehirle ilgili olduğunu gösterir.

04. *ıgaççı*: Macarca *ács* “marangoz” kelimesi de kaynağını bu kelimedenden almıştır. TT VIII A.da bu kelime ile Sanskrit *vardhaki* “marangoz” tercüme edilmiştir. (TT VIII, A. 12). HT VII'de Çinli bir marangozdan bahsedilmektedir (HT VII, 0394 1. satır) Bazen kişi adı olarak da kullanılır (Moriyasu 2004, s. 116).

04. *solmi*: Meşhur Argi/Agni şehrinin adıdır (=Yan qi 焉耆/Karasağır) (Geng-Zhang 1980; Moriyasu 2004, s. 161-167; Kasai 2008, s. 171). Şehrin nerede olduğu uzun süre belirlenememiştir fakat artık bellidir. Maniheist manastırı tomarında geçmesi üzerinde T. Moriyasu durmuştur (2004, s. 161-167). *Maitrisimit Nom Bitig*'in Hami nüshasının giriş bölümünde *Üç Solmi* şehri geçmektedir.¹² *Üç Solmi* ismi son zamanda bir duvar yazısında da okunabilmiştir (Moriyasu 2008, s. 200, dipnot 6).

04 *'yswq*: Bu kelimenin okunuşu ve anlamı açık değildir. Eğer bu harfler başlı başına bir kelime, bir ad oluşturuyorsa, iki ihtimal vardır: Kelimenin son sesinin *-k* olduğu kabul edilirse *ışuk* “miğfer” *yoşuk* ile krş.,¹³ kelimenin son sesi *-g* olarak okunursa (ancak bu durumda İsa (Jesus)¹⁴ okunuşunu bir kenara bırakmak koşuluyla) başka bir çözüm yolu aramak gerekir. Kelime belki de Kâşgarlı Mahmud'un eserinde ve Anadolu ağzlarında karşımıza çıkan *aşu* “kırmızı kil” kelimesinin (ED, s. 256a) yükleme hâlidir. Önsesdeki ünlünün farklı olması *ıgaç/yığaç/ağaç* gibi

¹² *kim yme üç solmıda (583) uluşta öyre bahşılar boltular (584) drmakam bogadati aryaçantri açarida (585) ulatı bahşılar kutıya yinçürü yükünür (586) – m(e)n* “ve Üç Solmi”da, memlekette, eski zamanda bahşılar vardı. Dharmakāma (?) Bhogadatta (Punjadatta ?) Āryacandra ve daha başka hazretler önünde saygıyla eğiliyorum). Burada geçen *dharmakāma* (?) *bhogadatta* (*punjadatta*?) kelimelerinin başka bahşıların adları olarak anlaşılması mümkündür), bkz. Geng-Klimkeit (1988, s. 52-53).

¹³ ED, s. 977b: “a helmet” (miğfer).

¹⁴ Sondaki harf *g* (*γ*) okunduğu takdirde Sogdca *γšw* İsa ismi söz konusu olabilir. *Solmi-lıg ışug* “Solmalı İsa”, bkz. *'yswq* (< Sogdca *'yswq*) “Jesus” (Gharib 2004, s. 88b).

kelimelerde görülen ses gelişmesinin bu kelimedede de meydana geldiği kabul edilerek açıklanabilir.

07 *uluğ luu*: “ulu ejder”. Büyük ejderler evlerin ve sarayların cephelerinde görülen mimari unsurlardır, ama burada Çince 婁 *lou* “kule” < *ləw* kelimesinin transkripsiyonu olarak almak daha doğrudur (Pulleybank 1991, s. 199). Belki *lww* yerine *lyw* okunabilir. Krş. HT VII *kat kat laulug* (HT VII, s. 201, 406 1. satır) Orada *lou* “üst kat; iki katlı ev” anlamına kullanılmıştır. Ayrıca krş. Uygurca *lau* < Çince *lou* 婁, *lou* Çince *lou ge* 樓閣 birleşiminin ilk unsurudur (BT XXIII, s. 70, dipnot 124).

08 *kışlık*: “Kışlık ev” (*yaylık* HT III, s. 145, 243 1. satır) Krş. Türkiye Türkçesi *kışlık*, *yazlık* (Steuerwald 1972, s. 530a, 1246a). Bu kelimelerin bunlara benzeyen, göçebelerin kış ve yaz bölgelerini belirten *kışlak* ve *yaylak* terimlerinden ayrı olarak ele alınma eğilimleri de vardır.

11. *töküg-lüg suşmin*: “kale (?) kapısı” *töküglüg* kelimesi *tök-* fiilinden türemiştir. Türkçede döküm, dökme şeklinde kullanılan kelimeler de bu kökten türeyen başka örneklerdir.

Sungmin (ilk hecedeki *w-*’nın *-y-* olarak okunması da mümkündür.) Çince 層門 *ceng men?* İlk kelime için bkz. *suş* “kat” Çince 層 *ceng* BT I A35; HT III 241; HT VII 1652¹⁵ *Min (mīn)* < Çince 門 *men* Uygurcada iyi bilinen bir kelimedir.¹⁶

12 *titsi*: Çince 亭子 *tingzi*’den “çardak, dinlenme yeri” (Mathews 1972, nu. 6399:1)¹⁷ (F.W.K. Müller’in açıklaması; BT IX, bölüm I s. 99, arka yüz 12-15’e dair dipnot 140). Krş. Maitrisimit 140 sol 11-15 *kim kayu küsäsär ketumati kánttäki supuşpit atl(i)g titsidä*¹⁸ *hormuzta t(ä)ñri şanki ç(a)kr(a)v(a)rt eliğ han başın kutlug tınl(i)glar ara üt(i)zü* (“*dzw*) *olurup...* “Her kim Ketumatī şehrinde Supuşpita isimli köşkte oturmak ve

¹⁵ Bu kapılar bana Tamim ibn Bahr’ın Karabalğasun = Ordo Balık tasvirini hatırlattı: “Büyük bir şehir olduğunu bildirir, tarım bakımından zengindir, etrafi ekili alanlar dolu mezraalar ile ve birbirine yakın köylerle çevrilidir. Şehrin her biri çok büyük olan 12 demir kapısı vardır. Şehrin nüfusu çoktur ve pek fazla kalabalıktır, pazarları ve farklı ticaret dalları vardır. Halk arasında Zındık dini yaygındır (Minorksy 1948, s. 283). Anlaşıldığı kadarıyla demir kapılar o dönemde nadirdi ve bahsedilmeye değer görülüyordu.

¹⁶ Shōgaito (1987, s. 133): *mīn and mun*; Shōgaito (2003, s. 133): *mun*.

¹⁷ Mathews’e göre *ting* tek başına “kameriye, çardak, kasır, samanlık, köşk” anlamlarına gelir (1972, nu. 6399).

¹⁸ XIII. bölüm 9a 19’da zikredilmiş *supuşpit* “bahçe” (yemişlik).

Tanrı İndra ile Cakravatīrāja Śaṅkha'nın başlarında bulunduğu kutsal yaratıklar arasında müzik aletleri çalmak isterse...”.

12-13 *küskü yılın-ki*: Zarf grubu+yapım eki+*ki*,¹⁹ bu biçime daha önce rastlanmamıştır.

13. *beş balık*: (Çince ismi Beiting 北庭).²⁰ Birçok yerleşim yerine bu arada Beşbalık'a dair yararlı ve değerli bilgiler P. Pelliot tarafından verilmiştir (Pelliot 2002, s. 75-81). Meşhur Maḥnāmag'da bu şehir Orta Farsça dönemindeki adıyla olan Panzkanō olarak anılmıştır (Moriyasu 1981, s. 199).²¹ Kâşgarlı Mahmud Beşbalık'ın Uygurların en büyük şehri olduğunu söyler.²² Burası, Batı Uygur Kağanlığı'nın beş merkezinden biridir. T. Moriyasu Uygur fethinden sonra Karaşahr'ın (=Agni=Solmi) başkent olarak seçildiğini, daha sonra Beşbalık'ın ve son olarak da Koço'nun payitaht olduğunu kabul etmektedir. Metnimizde Koço'dan bahsedilmemiştir. Bu durum metnimizin çok erken meydana getirildiğini gösterebileceği gibi bu belgede Koço'dan zikredilmemiş olması tesadüf de olabilir. Koço'nun aksine Beşbalık hakkında bilgiye ulaşmak hâlâ zordur. Bunun sebebi bir noktaya kadar arkeolojik çalışmaların eksikliğidir (Dolbezev 1915; Shatzman Steinhardt 1999). Bununla birlikte yeni girişimler planlanmaktadır.

T. Moriyasu o dönemde Beşbalık'ın artık Budizmin merkezi olduğunu belirtir (Moriyasu 2008, s. 215), ancak “gerçek Uygurlar” henüz yüksek rahipler mertebesine ulaşmamışlardı, 10. yüzyılda Batı Uygur Budist aleminin başında bulunan din adamlarının çoğu Toharlılar ve Çinlilerdi (Moriyasu 2008, s. 216). Bununla birlikte Şıñku Şāli Tutuñ ve Küntsün Şāli Tutuñ gibi meşhur Uygur Budist alimlerinin varlığından da haberdarız. Bunlardan birincisi Çince Budist metinleri Uygurcaya aktarma konusunda en büyük otorite olarak bilinir ve hakkında değişik görüşler vardır (Röhrborn 1998).²³ Küntsün Şāli Tutuñ'dan daha az tercüme kalmıştır ancak o dönemde çok yayılmış bir tövbe duası olan *Kşanti Kulguluk Nom* onun eseridir, bu eser kısa bir süre önce J. Wilkens tarafından yayımlanmıştır (2007). Uygur şairlerinin ve bölgeden gelen mütercimlerin Budizmle ilgili çalışmalarından anladığımız kadarıyla daha

¹⁹ bkz. Erdal (2004, s. 188).

²⁰ bkz. Xue (2006), Dolbejev (1915), Malyavkin (1981, s. 176-178).

²¹ Moriyasu'nun bu makalesi Beşbalık'la ilgili oldukça önemli veri ve değerlendirmeler içermektedir.

²² Dankoff-Kelly (cilt I, s. 290): “En büyük Uygur şehri.”

²³ Yakın zamanda T. Moriyasu onun bir Çinli olduğunu iddia etmiş olsa da bu konuyla ilgili hâlâ bazı şüpheler vardır.

sonraki dönemlerden (Moğol dönemi) Beşbalık'a ait Budist mirası mevcuttur.²⁴

Koço ve Beşbalık şehirleri Uygur Kağanlığını 982 yılında ziyaret eden Wang Yen-tê tarafından canlı bir şekilde tasvir edilmiştir.²⁵ Sir A. Stein şunları yazar (1928, cilt II., s 583): “Wang Yen-tê 982 Mayısında Kao-ch’ang’a ulaştığında Türkçe adı Arslan Kağan olan ve ‘Aslan Han’ anlamına gelen hükümdar, sıcağtan kaçmak için Pei-t’ing’e çekilmişti. Bu anlattığı Türk soylu hükümdarların pek iyi bilinen geleneklerine uygundur, Kushān ve İndus bölgesinin Türk hükümdarları, Delhi Mogulları ve daha başkaları da böyle yaparlar, mutlaka yazlık payitahtlarını göçebelik hayatını sürdürdükleri yerlerden dağlık bölgelerdeki yüksek yaylalarda bulunan bir yerleşim yerine naklederlerdi. Wang Yen-tê’nin kağan ailesine atfettiği at yetiştirme faaliyetleri ve Pei-t’ing’in yukarıdaki geniş yaylaların bu amaçla kullanılması eski boyların geleneklerinin hükümdarlar tarafından da sürdürülmüş olduğunu göstermektedir. Anlaşılan, T’ien-shan dağlarının kuzeye bakan yamaçlarının yeterli miktarda yağış alması ve oralarda otlaklar bulunması göçebelere faaliyetleri bakımından önemli doğal kolaylıklar sunmakta, bu yüzden bu yaylalar tercih edilmekteydi. Wang Yen-tê’nin Kao-chang’dan Pei-t’ing’e giderken takip ettiği yoldan yukarıda bahsedildi. Wang Yen-tê’nin Pei-t’ing’de bulunan üç manastıra gönderme yapması (bunlardan ikisi 637 yılında inşa edilmiştir) kuzeydeki başkent Budist tapınakları bakımından Turfan bölgesi kadar zengin olduğu izlenimini vermemektedir. Bu Hu-p’u-tzū’nun ötesinde bulunan harabe şehirde yaptığım gözlemlerden elde ettiğim sonuçlarla örtüşmektedir. Son olarak şu da zikredilmeye değer: Wang Yen-tê, Pei-t’ing’i anlatırken Uygurların sadece güvenilir ve dürüst değil aynı zamanda akıllı ve her türlü maden işçiliğinde şaheserler yaratacak derecede meharetli olduklarından bahsetmektedir. Orta Asyanın göçebe halklarının öteden beri bu tür meharete sahip olduklarına eskiden bu derecede ihtimal verilmiyordu. Oysa Sibiryadan başlayıp Avrupa’nın büyük göçler etkisi altında kalmış

²⁴ Ögel (1964) ve bazı başka çalışmalarda konuyla ilgili bol bilgi vardır, yine de kapsamlı bir araştırma yapılmalıdır. Ancak Reşidüddin daha 1252’de orada güçlü bir Müslüman topluluğundan bahsetmektedir: “650 Ramazanında (5 Kasım-4 Aralık 1252) putperestlerin başı olan Beşbalık İdikut’u, yanına aldığı bazı kimselerle camide Müslümanları katletmeyi planlamıştı. Ancak İslamı kabul eden bir köle (*gūlām*) bu tehlikeye karşı Müslümanları uyardı. Müslümanlar İdikut’u tutukladılar, yargılandıktan sonra Beşbalık’a getirildi, orada herkesin gözü önünde idam edildi (Reşidü’-d-dīn 1960, s. 138-139).

²⁵ Wang Yen-tê’nin raporu *Songshi* içinde yer alır; bkz. Moriyasu (2008; s. 215).

olan bölgelerine kadar uzanan çok geniş bir alan üzerinde yapılan keşiflere dayanan modern arkeoloji araştırmaları bunun bütünüyle doğru olduğunu kanıtlanmıştır. Çinli elçinin dağların kuzeye bakan yamaçlarında yaşamış olan bu Uygurlar hakkındaki genel övgüsünde, bölgenin hemen güneyindeki vadilerdeki eski medeniyet ile sürdürülmüş olan bağlantısını tanıyacak olursak herhalde hiç de yanılmış olmayacağız.”

Yuan Hanedanı döneminden kalma Uygur belgelerinde de Beşbalık'tan bahsedilir. Beşbalık'taki²⁶ s'sy²⁷ adlı bir manastırdan (Sanskrit *vihāra*) bahseden bugün kaybolmuş bir parçadan burada alıntı yapmak istiyorum.²⁸ *māniḡ beş balık-ka bargu nāḡ iṣim küçüm yok öḡürt-intä ügä bāḡ beş balık-ka barmıṣ-ta kuñçuyum t(ä)rkän kuñçuy t(ä)ḡrim kutıḡa közüngäli barmıṣta bir sınar ay turup* “Beşbalık'a gitmek için bir iṣim ya da sebebim yoktu. Üge Beg onun *öḡürt*²⁹ Beşbalık'a gittiğinde eşime³⁰ T(ä)rkän Kuñçuy t(ä)ḡrim cenaplarına saygı göstermek için gittiğinde, burada bir buçuk ay kaldı.³¹

Geç dönem Çağatayca tarih yazmalarında da Beşbalık, Özbek göçünün anlatıldığı bir pasajda geçmektedir: *Bir böleki Beş Balık şehrine barıp ekin vilāyetini ābādān kıldılar. Bir böleki yılku ve koy saklap Beş Balıknıḡ yakasında köçüp ve konup yörüdiler* (Ölmez 2003, s. 35). “Bir kısmı Beş Balık şehrine giderek tarım yapılan bir bölgeye yerleştiler, bir kısmı da Beş Balık çevresinde koyun ve at yetiştirip konargöçer olarak yaşadılar.”

²⁶ Aslı Berlin Turfan koleksiyonunda bulunmakta iken kaybolmuş olan bu parçanın fotoğrafı, İstanbul'da Arat'ın terekesinde bulunmaktadır: *U 9013 (T II D 146) (79b/03) (Arat'ın verdiği etiket numaralandırmasına göre), 1.5. Bu belgeden alıntı yapmama izin verdiği için Osman F. Sertkaya'ya teşekkür ederim.

²⁷ Bu adın ikinci hecesi Çince 寺 *si* “manastır, tapınak”tan olabilir.

²⁸ Bu parça (*U 9013, bkz. dipnot 55 > 26), aynı zamanda U 5321'in (T II D 147a; ed. USp, s. 74; Raschmann 2007, nu. 57) ve U 5304 (T II D 148b) + U 5591 (T II D 150.503) (Raschmann 2007 nu. 62)'nin ait olduğu uzun metnin bir parçası gibi görünmektedir.

²⁹ Ütret'in tövbe metninde (U II 81/70) *El öḡürt kuñçukı* adı geçer, bu adın ikinci unsuru *öḡürt* okunduğu takdirde, bunun da aynı kelime olduğu düşünülebilir.

³⁰ *kuñçuy* “hanım, eş”; asıl anlam “prenseler” olan bu kelime Çince'den alıntıdır.

³¹ U 9013 (bkz. orada dipnot 55), (11. 26-49 bu parçanın eskiden çekilmiş bir fotoğrafı mevcut değildir, sadece Rahmeti'nin (R. R. Arat) transkripsiyonu elde bulunmaktadır.)

14 *pr(a)varik*: < Sanskrit *pravāra*. Bu örnek, bir geç dönem metni olan *İnsadi Sūtra*'nın eski bir galatı (dilde yanlış kullanılmış bir kelimeyi) koruduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü *pravāra* törenin kendisini değil, töreni yöneten kişiyi gösteren kelimedir,³² oysa gerek burada, gerekse *İnsadi Sūtra*'da söz konusu olan törendir.

14-15 *yañı kün*: Kısa bir zaman önce Wilkens tarafından “tören” olarak anlamlandırılmıştır. Bkz J. Wilkens, “Maitrisimit und der Neutag”³³

17 *köç kon*: Açıklanması zor bir ikilemedir. S. Tezcan'ın tahminine göre “göç, göç etme, göçmek-konmak” demektir. Bu ikilemeyi meydana getiren kelimeler muhtemelen *köç*- “göçmek” ve *kon*- “konmak, yerleşmek” eylemlerinin emir biçimleridir. Ancak, W. Radloff sözlüğünde (ad olarak) *köç* “Reise, Wanderung, Jurtenzug” (göç, obanın göçü, hicret) kelimesi yer aldığı halde (bkz. Radloff 1893-1911, cilt II, s. 1287),³⁴ aynı sözlükte (ad olarak) “konma, konulan yer, yerleşilen yer” anlamına gelen bir **kon* kelimesi bulunmaz.³⁵

Kaynakça

- Bart'old, V. V. (1968): *Sočinenija V: po istorii i filologii tjurkskih i mongol'skih naradov*. Moskova.
- BT III = Tezcan, S. (1974): *Das uigurische insadi-Sūtra*. Berlin (Berliner Turfantexte III).
- BT V = Zieme, P. (1975): *Manishäisch-türkische Texte*. Berlin (Berliner Turfantexte V).
- BT IX = Tekin, Ş. (1980): *Maitrisimit nom bitig*. I-II. Berlin (Berliner Turfantexte IX).
- BT XXIII = Zieme, P. (2005): *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Tumhout (Berliner Turfantexte XXIII).
- Chung, Jin-il (1998): *Die Pravāraṇā in den kanonischen Vinaya-Texten der Mūlasarvāstivādin und der Sarvāstivādin*. Göttingen.

³² BT III, s. 95a; Chung (1998, s. 33. ve dev.): *pravāra* -*Bhikṣu* “ törenin yöneticisi”

³³ 2008'de düzenlenen “Die Entdeckung des Tocharischen und die Maitrisimit” (Toharcanın ve Maitrisimit'in keşfi) sempozyumunda sunulan bildirilerden. Bildiriler yakında yayımlanacaktır.

³⁴ Krş. Türkiye Türkçesi *göç*.

³⁵ Çağatayca metninde “göç etmek” anlamında kullanılmış olan *köçüp ve konup yörü*- (13. Satıra ait dipnot) ile krş.

- Dankoff, R. (1983): *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago.
- Dankoff, R. – Kelly, J. (1982-1985): *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. I-III. Cambridge.
- Dolbežev, B. V. (1915): V poiskach razvalin Bešbalyka. *ZVOIRAO* 23, 77-124. sayfalar arası.
- DS = *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. I-XII. Ankara 1963-1982.
- DTS = Nadeljaev, V. M. [ve diğerleri] (1969): *Drevnetjurkskij slovar’*. Leningrad.
- ED = Clauson, G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Erdal, M. (1991): *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1-2. Wiesbaden (Turcologica 7).
- Erdal, M. (2004): *A Grammar of Old Turkic*. Leiden.
- Gabain, A. v. (1974): *Alttürkische Grammatik*. Dritte Auflage, Wiesbaden.
- 耿世民 Geng Shimin - 張廣達 Zhang Guangda (1980): 唆里迷考 [Solmi Üzerine]. In: *历史研究 Lishi yanjiu* 2, 147-158. sayfalar arası.
- Geng Shimin – Klimkeit, H.-J. (1988): *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Maitrisimit*. I-II. Wiesbaden.
- Gharib, B. (2004): *Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English*. Tahran.
- HT III = Ölmez, M. –Röhrborn, K. (2001): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie*. III. *Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain*. Wiesbaden.
- HT IV = Toalster, J. P. C. (1977): *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie*. 4. *Kapitel mit Übersetzung und Kommentar*. Gießen [Diss. Phil. Gießen]
- HT VII = Röhrborn, K. (1991): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie*. VII. *Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. Von Gabain*. Wiesbaden.
- Kasai, Y. (2008): *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Turnhout (Berliner Turfantexte XXVI).
- Kmoskó, M. (2000): *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Budapeste (Zimonyi, I. (neşreden): Földrajzi irodalom I/2).

- Lessing, F. D. (neşreden) (1973): *Mongolian–English Dictionary*. Bloomington.
- M I = Le Coq, A. v. (1911-1912): *Türkische Manichaica aus Chotscho*. I. Abhandlungen der Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften 1911, Anhang, Berlin 1912.
- M III = Le Coq, A. v. (1922): *Türkische Manichaica aus Chotscho*. III. Abhandlungen der Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften 2.
- Maljavkin, A. G. (1981): *Istoričeskaja geografija Central'noj Azii (material i issledovanija)*. Novosibirsk.
- Mathews, R. H. (1972): *Chinese–English Dictionary*. Cambridge, Mass.
- Minorsky, V. (1948): Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs. *BSOAS* 12, 275-305. sayfalar arası.
- Moriyasu, T. (1981): Qui des Ouigours ou des Tibétains ont gagné en 789-792 à Beš-Balıq ? *JA* 269, 193-205. sayfalar arası.
- Moriyasu, T. (2004): *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße. Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Wiesbaden
- Moriyasu, T. (2008): Chronology of West Uighur Buddhism: Re-examination of the Dating of the Wallpaintings in Grünwedel's Cave No. 8 (New: No: 18), Bezeklik. In: Zieme, P. (neşreden): *Aspects of Research into Central Asian Buddhism. In Memoriam Kōgi Kudara*. Tümhout (Silk Road Studies XVI), 191-227. sayfalar arası.
- Ögel, B. (1964): *Sino-Turcica*. Taipei.
- Ölmez, Z. (2003): *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*. Ankara.
- Pelliot, P. (2002): *Les routes de la région de Turfan sous les T'ang suivi de L'histoire et la géographie anciennes de l'Asie Centrale dans Innermost Asia*, neşreden J.-P. Drège. Paris.
- Pulleyblank, E. G. (1991): *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
- Radloff, W. (1893-1911): *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. I-IV. Sankpeterburg.
- Raschmann, S.-Chr. (2007): *Alttürkische Handschriften*. Teil 13. Dokumente Teil 1. Stuttgart.
- Rašīd ad-dīn (1960): *Sbornik letopisej*. Tom 2. Moskova-Leningrad.

- Röhrborn, K. (1998): Šiņko Šäli und die Organisation der Übersetzungstätigkeit bei den Uiguren. In: Demir, N.-Taube, E. (Neşredenler): *Turkologie heute – Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologenkonferenz, Leipzig 4-7 Ekim 1994*. Wiesbaden, 255-260. sayfalar arası.
- Saguchi, T. (1943): Uighuristan under the rule of Mongols I, II (Japonca). *Shigaku zasshi* 54/8/9, 1-71 ve 72-97. sayfalar arası.
- Sevortjan, Ė. V. (1974): *Ėtimologiĉeskij slovar' tjurkskich jazykov (Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye)*. Moskova.
- Shatzman Steinhart, N. (1999): The Uighur Ritual Complex in Beiting. *Orientalia* 30/4 (Nisan), 28-37. sayfalar arası.
- Shōgaito, M. (1987): ウイグル文献に導入された漢語に関する研究[*uiguru bunken ni dōnyū sareta kango ni kansuru kenkyū*]. 外国学研究 *Gaikokugaku kenkyū* XVII (shōwa 62), 17-156. sayfalar arası.
- Shōgaito, M. (2003): ロシア所蔵ウイグル語文献の研究-ウイグル文字表記漢文とウイグル語仏典テキスト - *Roshia shozō uigurugobunken no kenkyū – Uigurumoji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto*. [Uighur Manuscripts in St. Petersburg. Chinese Texts in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts]. Kyoto.
- Stein, A. (1928): *Innermost Asia*. I-IV. Oxford.
- Steuerwald, K. (1972): *Türkisch-deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden.
- Tekin, Ş.: *Katalog der "Mainzer" Texte der Berliner Turfansammlung* (Neşredilmemiş katalog, yersiz, senesiz. s.1).
- TMEN = Doerfer, G. (1965-1972): *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. I-IV. Wiesbaden.
- TT VIII = Gabain, A. v. (1954): *Türkische Turfan-Texte*. VIII. *Texte in Brāhmīschrift*. Berlin (ADAW Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 1952:7)
- U II = Müller F. W. K. (1911): *Uigurica*. II. Berlin (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1910:3)
- USp = Radloff, W. (1928): *Uigurische Sprachdenkmäler*. Leningrad.
- UW = Röhrborn, K. (1977): *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Wiesbaden.

- Wilkens, J. (2000): *Alttürkische Handschriften. Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*. Stuttgart.
- Wilkens, J. (2007): *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig*. 1-2. Turnhout (Berliner Turfantexte XXV).
- Xue Zongzheng (2006): 北庭春秋 – 古代遗址与历史文化 [Beiting chunqiu – gudaì yizhi yu lishi wenhua] *A History of the Ancient Beiting. The Ancient Sites and Historical Culture, Xinjiang*.
- Zieme, P. (1985): *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin (Berliner Turfantexte XIII).
- Zieme, P. –Kara, G. (1978): *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. Budapest. (Bibliotheca Hungarica 22).